

Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти

Світлана Бульбенюк,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології і соціології
Київського національного економічного університету
ім. В. Гетьмана

В сучасній політичній транзитології домінує група дослідників, які є противниками прямого ототожнення посткомуністичних трансформацій з процесами демократичного транзиту. З методологічної точки зору, на сучасному етапі розвитку політичної науки не існує універсальної парадигми транзитологічного процесу демократизації, яка дозволяла б систематизувати та адекватно передбачати послідовність і закономірності політичних трансформацій в окремих країнах в межах демократичних переходів.

Політичні трансформації колишніх авторитарних режимів не завжди означають їх демократизацію – дуже часто відбувається транзит від одного недемократичного режиму до іншого недемократичного типу правління. Досвід політичних трансформацій останніх п'ятнадцяти – двадцяти років переконує дослідників у тому, що наслідком подібних поставторитарних і посттоталітарних транзитів стає формування „гібридних” політичних режимів. Відтак проблема розгляду процесів демократизації, що розгортаються в останні десятиріччя, є одним з центральних об'єктів політологічних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних вчених.

Метою статті є розгляд особливостей перебігу процесів демократизації в сучасній Україні через висвітлення теоретичних і прикладних аспектів зазначеної проблематики. Реалізація цієї мети здійснюється завдяки вирішенню наступних дослідницьких завдань:

- висвітлення особливостей ставлення громадян посттоталітарних країн до базових цінностей та ідеалів демократії;
- розгляд ролі політичної еліти як провідника демократичних трансформацій, а також з'ясування специфіки формування української політичної еліти в останнє десятиріччя;
- дослідження становлення інституту опозиції як важливого чинника демократизації посттоталітарного суспільства.

Джерельну базу статті становлять передусім публікації вітчизняних дослідників О. Куценко, В. Паламарчука, О. Литвиненка, Ф. Медвідя, М. Гордієнка, О. Хорошилова, О. Новакової і О. Траверсе, присвячені аналізу специфіки і проблематики трансформаційних перетворень останніх років в Україні. Теоретичні аспекти демократичних переходів і посткомуністичних трансформацій розглядаються в публікаціях російських вчених С. Чепель та А. Мельвіля. В публікації американського політолога Є. Дрода з'ясовується роль і значення політичних лідерів у процесах демократизації в посттоталітарних країнах. Варто зазначити, що з досліджуваної проблематики нині є досить великий обсяг напрацювань політологічного спрямування. У запропонованій статті здійснюється порівняння теоретичних і прикладних аспектів аналізу процесів демократизації, які відбуваються в посттоталітарних країнах в цілому та в сучасній Україні зокрема.

У більшості посткомуністичних країн все ще зберігається політичне протистояння прихильників і противників демократії, і це свідчить про недостатню легітимність демократичної влади. Адже значна частина громадян посткомуністичних країн пасивно або й з недовірою ставиться до базових демократичних процедур та інституцій. „Нові демократії” мають зміцнювати й розширювати соціальну базу прихильників демократичної і ринкової культури з метою консолідації суспільства. Отже консолідація демократії означає інституціалізацію правил конкурентної політичної гри та чітке визначення меж політичної боротьби, вихід за які може загрожувати функціонуванню всього демократичного процесу. „Консолідацію демократії можна визначити як процес, коли епізодичні домовленості, половинчасті норми і випадкові рішення періоду переходу від авторитаризму трансформуються у відносини співробітництва і конкуренції, міцно засвоєні, постійно діючі та добровільно прийняті тими особами і колективами (тобто політиками і громадянами), які беруть участь в демократичному управлінні”, – стверджує дослідник демократичних переходів Ф. Шміттер [1].

Системні проблеми здійснення демократичних переходів у посттоталітарних державах пов'язані з особливостями функціонування самих демократичних режимів. Однією з таких найсуттєвіших проблем є зростання в суспільствах перехідного типу почуття апатії та розчарування, а також феномен „авторитарної ностальгії”, породжений нездатністю правлячих еліт вирішити найгостріші суспільні суперечності. „Вживання” нових демократичних режимів залежить не лише від здатності політичних лідерів припинити перманентну боротьбу всередині правлячої еліти, вміння домовлятися та йти на компроміси, але й від готовності багатьох громадян зберігати прихильність чи навіть відданість демократичному режимові як такому при досить критичному ставленні до його керівників.

Саме якісні, структурні зміни у масовій політичній свідомості та

політичній культурі суспільства є найбільш сприятливими факторами для становлення консолідованої демократії. Так, американський політолог С. Гантінгтон пов'язує можливості третього авторитарного „відпливу” з дією наступних факторів: слабкою вкоріненістю демократичних цінностей у свідомості політичної еліти та мас, глибокими економічними потрясіннями, зростанням соціальних суперечностей та різкою соціально-економічною й політичною поляризацією суспільства [2].

Специфіка демократичних транзитів у посткомуністичних країнах, які супроводжувалися розгортанням глибоких соціально-економічних криз, різкою соціальною диференціацією населення та зростанням маргіналізації суспільства, спричинила поширення у масовій суспільній свідомості цих держав розчарування у базових демократичних цінностях та орієнтирах. Впродовж 1990-х років навіть поняття „демократизація” значно нівелювалося, втративши ореол суспільно-політичного ідеалу. Політичними та соціокультурними наслідками такої ситуації стали політична апатія громадян, їх вкрай низькі потенції до самоорганізації і прояву політичної активності, а отже й доволі невелика легітимність інституцій влади, неузгодженість між формальними і неформальними політичними практиками за умов домінування останніх.

Аналіз особливостей перебігу процесів демократичних транзитів у посткомуністичних країнах, зокрема – в Україні, на думку російського політолога А. Мельвіля, варто здійснювати, враховуючи такі характеристики цих політичних систем:

- специфіку докомуністичних традицій у їх цивілізаційному, соціокультурному, політичному та інших вимірах, у тому числі наявність чи неаявність демократичного досвіду;
- особливості зовнішнього середовища як фактора, що сприяє або стає на заваді внутрішнім демократичним трансформаціям;
- стан соціально-економічної, політичної, культурної, етнічної, релігійно-конфесійної та інших сфер функціонування суспільства у відправних точках політичних трансформацій;
- характер перебігу процесів ерозії і розпаду старих, авторитарних структур влади;
- базові принципи зміни і репродукції політичних та економічних еліт;
- специфіку нових політичних інституцій та шляхів їх розбудови;
- тактику політичних акторів (з урахуванням їх конкретних індивідуально-психологічних особливостей) [3].

Є. Дрод акцентує особливу увагу на важливості політичного лідерства у період посттоталітарної модернізації та визначення подальшого шляху розвитку країни. Дослідник переконаний, що особистості відіграють істотну роль в історії, і саме цим пояснює надважливу роль людського чинника в процесі демократизації. Тому не дивно, що процес демократичного реформування об'єктивно може зазнавати невдач. Вчений зазначає:

„Демократичні реформи мають відповідати вибірково-радикальній стратегії”, вони повинні мати характер „локомотивів змін” для суспільства загалом, а „надто інноваційна політика не може бути запроваджена без зміни політичних та бюрократичних еліт і зламу старого державного апарату”. Є. Дрод вважає, що необхідною складовою успіху демократизації є мистецтво демократичного реформування [4].

З точкою зору Є. Дрода на особливий вплив на процеси демократизації політичного лідерства і характеру національної еліти можна погодитися. Адже в сучасній політичній науці твердження про те, що проблема відбору індивідів на провідні політичні ролі і посади (тобто проблема рекрутування політичної еліти) у виробленні політичного курсу тієї чи іншої країни набуває критичного значення для політичного порядку і стабільності, вже розуміється як аксіома. Одним з критеріїв демократичності режиму визнається ступінь відкритості рекрутування політичної еліти. „Найважливішим досягненням сталих демократій стало те, що вони навчилися регулювати потенційний конфлікт, пов’язаний з порядком зміни керівництва, та звели його до мобілізації голосів, а не зброї”, – вважає вітчизняна дослідниця О. Новакова [5].

Будь-яке суспільство, а надто суспільство посттоталітарне, зацікавлене у стабільній й відповідальній еліті. Суб’єктивний чинник починає відігравати значну роль тоді, коли відбувається процес переходу від традиційних, усталених політичних порядків і цінностей до нових, модернізованих. Тому можна стверджувати, що в демократичному суспільстві або в суспільстві, яке демократизується, має практикуватися своєрідне соціальне замовлення на всебічне і глибоке висвітлення зв’язків та принципів дії механізмів функціонування інституту політичної еліти.

Особливості української політичної еліти визначаються багатьма чинниками. По-перше, це характер утворення національного істеблішменту. Найпоширенішим способом просування особистості „нагору” у вітчизняному політикумі є можливість стати членом команди, що працює на впливового політичного лідера. Іншими словами, типовою моделлю формування української політичної еліти є клієнтарна модель. Найбільша вада її полягає в тому, що між такими лідерськими командами та всередині них постійно точиться відверта або прихована („підкилимна”) боротьба (зазвичай боротьба „компроматів”). „Відтак провідну роль в успішному просуванні кар’єрними сходинками відіграють не особисті чесноти, а належність до „команди”, клану, соціальної групи. Саме вони „виштовхують на поверхню” потрібних їм лідерів,” — зазначає О. Траверсе, аналізуючи характер національної еліти України [6]. Безумовно, що перехід до пропорційної виборчої системи як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівні лише посилив вплив клієнтарних тенденцій у процесах формування національної політичної еліти.

Другою тенденцією, що визначає характер утворення політичної еліти України, є посилення в останні роки ролі індустріальних (регіональних)

еліт у розподілі ресурсів, що супроводжується перерозподілом впливу між елітами. Не дивно, що посилюється конфліктність відносин між елітарними групами, які позиціонують себе як виразників інтересів держави і народу, реально захищаючи групові й корпоративні інтереси. На думку О. Траверсе, зазначена тенденція вказує на недооцінку (або неадекватну оцінку) політичною елітою ролі і місця громадянського суспільства, на схильність до зростання етатизму чи навіть автократизму в Україні [7].

Різні елітарні групи мають приблизно однакові ресурсні можливості, що призводить до гіпертрофії значення зовнішніх центрів впливу на хід демократизації в Україні. Діяльність цих елітарних груп базується на реалізації „ідеї протекторату”, що на практиці означає інтеграцію окремих груп електорату на основі територіальної, а не загальнонаціональної ідентичності, принципах клієнтської лояльності, „земляцтва”, підтвердженням чого слугують результати виборів 2004, 2006 та 2007 років. Різновекторні групи політичної еліти виступають в ролі носіїв діаметрально протилежних політичних цінностей, цілей, ідеалів, які спираються на сформовані раніше стереотипи масової свідомості, на некритичне сприйняття громадянами „своїх” цінностей та ідеалів і абсолютне відторгнення „чужих” політичних взірців. Тому можна погодитися з О. Хорошиловим, що „така умисна стереотипізація масової свідомості українців не лише ускладнює соціальну інтеракцію представників різних регіонів, але й негативно впливає на процеси формування громадянського суспільства в Україні” і демократизації в цілому [8].

Внаслідок того, що українській політичній еліті так і не вдалося виробити цілісну систему політичних цінностей і запропонувати її суспільству, результати і наслідки національної демократизації все ще залишаються важкопрогнозованими. Подолання внутрішніх політичних, соціальних, економічних та культурно-національних проблем, у свою чергу, ускладнюється серйозними витратами політичної еліти на вирішення міжелітарних, корпоративних конфліктів і суперечностей. Таким чином, розв’язання проблеми становлення в Україні якісно нової еліти є одним з найважливіших напрямів демократизації країни в цілому, адже політична трансформація – це складний, багатоаспектний процес, що поєднує об’єктивні та суб’єктивні чинники.

Одним з показників ефективності демократизації є формування інституту опозиції як необхідної складової політичної системи будь-якої демократичної країни. До того ж, саме опозиція є важливим чинником гармонізації владних відносин і каналом донесення вимог суспільства до органів державної влади. Аналіз діяльності парламентської та позапарламентської опозиції в сучасній Україні дозволяє стверджувати, що її вплив на органи державної влади обмежується періодичним тиражуванням популістської риторики для самореклами, особливо у передвиборчі періоди. Вже кілька років в українському політикумі

точаться дискусії про необхідність інституціоналізації парламентської опозиції, що передбачає вибір найоптимальнішої моделі опозиційної діяльності.

Р. Даль виокремлює чотири основні моделі опозиції за критерієм її інституціоналізації і ступенем структурування в національній політичній системі. Перша модель – класична („вестмінстерська”, або „британська”) – передбачає наявність двох добре організованих провідних партій, які змагаються на виборах та в парламенті. Опозиція в такій моделі чітко розрізняється, її можна ідентифікувати однозначно.

Друга модель – „континентальна” – визначає, що опозиція репрезентується кількома партіями, тому боротьба між ними має не суто змагальний характер, а вирішальним місцем протистояння стає коаліційний торг після виборів з метою формування уряду. Стратегія опозиції спрямована не на завоювання парламентської більшості, а на збільшення кількості місць в парламенті задля отримання додаткових преференцій і можливостей під час коаліційного торгу. Р. Даль зазначає: „У багатопартійній системі сувора змагальність неможлива; фактично ...якщо до коаліції не захочуть вступити щонайменше дві партії, то більшість взагалі не буде організована”.

Третя модель – „скандинавська” – значно розширює можливості політичного торгу, адже в ньому бере участь широке коло учасників – це не лише партії, але й найбільші асоціації підприємців, працедавців тощо. Ця модель базується на використанні механізмів соціального партнерства в процесі створення коаліції та формування виконавчої влади.

Четверта модель – „американо-швейцарська” – передбачає, що політичні партії відрізняються порівняно слабкою внутрішньою єдністю та децентралізованістю. Оскільки вирішального значення протистояння між опозицією та урядом тут не існує, то і власне опозицію важко ідентифікувати [9].

Визначаючи найоптимальнішу модель опозиції для України, на нашу думку, варто врахувати особливості цього політичного інституту, визначені російським дослідником К. Пономарьовим:

- опозиція може і не мати жодної альтернативної програми розвитку країни;
- об'єктом критики опозиції може бути не лише політика уряду в цілому, але й її окремі аспекти, окремі політичні фігури;
- опозиція може і не бути меншістю, хоча і не має влади [10].

Інституціоналізація опозиції в Україні, як вважають Ф. Медвідь та М. Гордієнко, сприятиме встановленню цивілізованої конкурентної боротьби в національній політиці, гармонізації владних відносин та „деолігархізації” політичного простору. Новий формат опозиції має передбачати мобілізацію частини національної політичної еліти для вироблення зважених альтернативних політичних проєктів [11].

Окрім того, на думку цих дослідників, подальша демократизація

Світлана Бульбенюк

Україні неможлива без активізації діяльності громадянського суспільства. Тому „пріоритетним завданням влади є конвертація позитивного громадянського імпульсу у структурну модернізацію українського суспільства і держави”, – переконані Ф. Медвідь і М. Гордієнко. Адже справжня, а не формальна демократія визначається тим, як громадяни вміють процедурно утворювати інститути державного управління і наскільки вони спроможні підтримувати їх ефективне функціонування [12]. Розвиток демократії вимагає налагодження ефективної системи контролю за органами державної влади з боку громадянського суспільства. Отже демократизація – це обопільний процес, що висуває суворі вимоги як до влади, так і до громадян.

Поглиблення процесів системної трансформації висуває сьогодні перед українським суспільством і державою нагальну потребу розв’язання відразу трьох масштабних і складних завдань. По-перше, необхідним уявляється досягнення певних усталених в Європі стандартів і норм організації політичної, економічної, соціальної і культурної сфер на основі визнання універсальних вимірів демократії (наприклад, реального гарантування і забезпечення базових прав і свобод громадян). По-друге, нагальною проблемою є усвідомлення суспільством і державою ключових тенденцій суспільного розвитку в Європі та світі в цілому та пошуку, виходячи з цього, стратегічних орієнтирів майбутнього розвитку України. Для вирішення цієї проблеми необхідне розгортання широкого суспільного діалогу між всіма національними суспільно-політичними силами. По-третє, вкрай необхідним є практичне просування суспільства і держави за виробленими у процесі такого суспільного діалогу дороговказами. Для цього необхідно визначити загальну траєкторію реалізації перспектив суспільно-політичного розвитку України та внести конкретні корективи й уточнення у суспільну практику [13].

Провідною метою проведення системної трансформації є формування в Україні такої системи суспільно-політичного устрою, яка становила б собою втілення соціополітичних потенцій нації, її культурних і ментальних особливостей та була б здатна розвиватися відповідно до ключових тенденцій загальноцивілізаційного суспільного поступу. Остаточний етап демократизації має знаменуватися утворенням оригінальної національної суспільно-політичної моделі. Реалізація вищезазначених завдань системної трансформації стає можливою лише за умов врахування національної специфіки та досвіду здійснення суспільно-політичних перетворень в країні. Так, на думку О. Куценко, в Україні важливими чинниками формування сутнісних особливостей політичного режиму стали:

- слабкість та високий рівень політичної поляризації еліти, що увиразнилося вже на початку 1990-х років;
- висока конкуренція приватних інституцій за встановлення контролю за урядом;

- збереження кадрів колишньої системи на більшості ключових позицій адміністративного управління і національного, і регіонального рівня;
- сформована наприкінці 1990-х років консолідація владних еліт навколо акторів-гегемонів;
- розквіт бюрократичної корупції, що реалізує механізм „захоплення держави”;
- пов’язаний з переліченими чинниками низький рівень довіри населення до здійснюваної політики, до нових інституцій та лідерів [14].

З прикрістю можна стверджувати, що, незважаючи на суспільні сподівання 2004 – 2005 років, більшість з названих чинників повністю або частково зберігають свій вплив на характер політичного режиму й сьогодні. Безумовно, що за останні кілька років значно зросла публічність перебігу політичних процесів, але, на жаль, так і не сформувалися суспільно визнані і впливові канали артикуляції соціальних, культурних, національних, економічних та політичних інтересів громадян. Як на рівні політичної еліти, так і на рівні пересічних громадян залишається звичка ототожнювати політику й державу, применшуючи або навіть ігноруючи роль і місце інституцій громадянського суспільства в процесах агрегації та артикуляції суспільних інтересів.

Значна частина вітчизняних і зарубіжних дослідників констатує: демократія так і не перетворилася на безперечну цінність для більшості українських громадян. „Досвід повсякденного життя не зламав ставлення громадян до демократії як до привнесеної ззовні, не сформувалася віра у здатність демократичних цінностей та інституцій забезпечити участь громадян та обмежити монополію на владу...”, – вважає О. Куценко [15].

Невіра в ефективність дії демократичних механізмів в українських реаліях посилюється і внаслідок того, що правляча політична еліта в Україні є доволі закритою групою. Демократичні механізми і на загальнонаціональному, і на місцевому рівнях використовуються доволі часто для обслуговування корпоративних інтересів. Ці чинники підтверджують: політична система України у своїх найважливіших ціннісно-культурному, нормативно-регулятивному, організаційному та поведінковому вимірах залишається демократичною радше за форму, але не за змістом.

Таким чином, на наше переконання, перебіг демократичних перетворень у посттоталітарних країнах в цілому та в Україні зокрема варто розглядати, спираючись на дослідження особливостей формування у масовій політичній свідомості цінностей та ідеалів демократії, адже успішність демократизації будь-якої країни визначається багато в чому саме факторами соціокультурного характеру. Не менш важливим у дослідженні демократичних переходів є врахування суб’єктивного чинника, передусім ролі і впливу національної політичної еліти на процеси і результати системної трансформації суспільства. Розв’язання проблеми необхідності інституціалізації опозиції на основі врахування світового

досвіду та вітчизняної політичної специфіки, на нашу думку, також є одним з нагальних завдань сучасного етапу демократизації в Україні. Безумовно, цією проблематикою аналіз особливостей демократичного транзиту посттоталітарних країн і, зокрема, України не обмежується..

Література:

1. **Чепель С. Л.** Демократические переходы: закономерности и этапы // Социально-гуманитарные знания. – 2004. - № 2. – С. 157 – 174.
2. Там само. – С. 172.
3. **Мельвиль А. Ю.** О траекториях посткоммунистических трансформаций // Полис.—2004. - № 2. — С. 64 – 75.
4. **Drod Y.** Democratic reformcraft. Paper presented at the eleventh World Futures Studies Federation's World Conferenc. – Budapest, 1990. – May 27 – 31.
5. **Новакова О.** „Помаранчева революція” як криза легітимності владної еліти // Політичний менеджмент. — 2005. - № 4. — С. 29 – 37.
6. **Траверсе О.** Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства // Політичний менеджмент. — 2006. - № 1. – С. 27 – 36.
7. Там само. – С. 34.
8. **Хорошилов О.** Український варіант демократизації // Політичний менеджмент. — 2005. - № 1. – С. 52 – 57.
9. **Сергеев С. А.** Политическая оппозиция и оппозиционность: опыт осмысления понятий // Социально-гуманитарные знания. — 2004. - № 3. — С. 125 – 137.
10. Там само. – С. 128.
11. **Медвідь Ф., Гордієнко М.** Феномен „помаранчевої революції” в контексті розбудови громадянського суспільства // Політичний менеджмент. — 2006. - № 1. — С. 44 – 55.
12. Там само. – С. 50, 51.
13. **Паламарчук В., Литвиненко О.** Український варіант сучасної європейської демократичної держави // Віче. — 2003. – № 5. — С. 37 – 42.
14. **Куценко О.** Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. - № 3. — С. 65 – 79.
15. Там само. – С. 71.